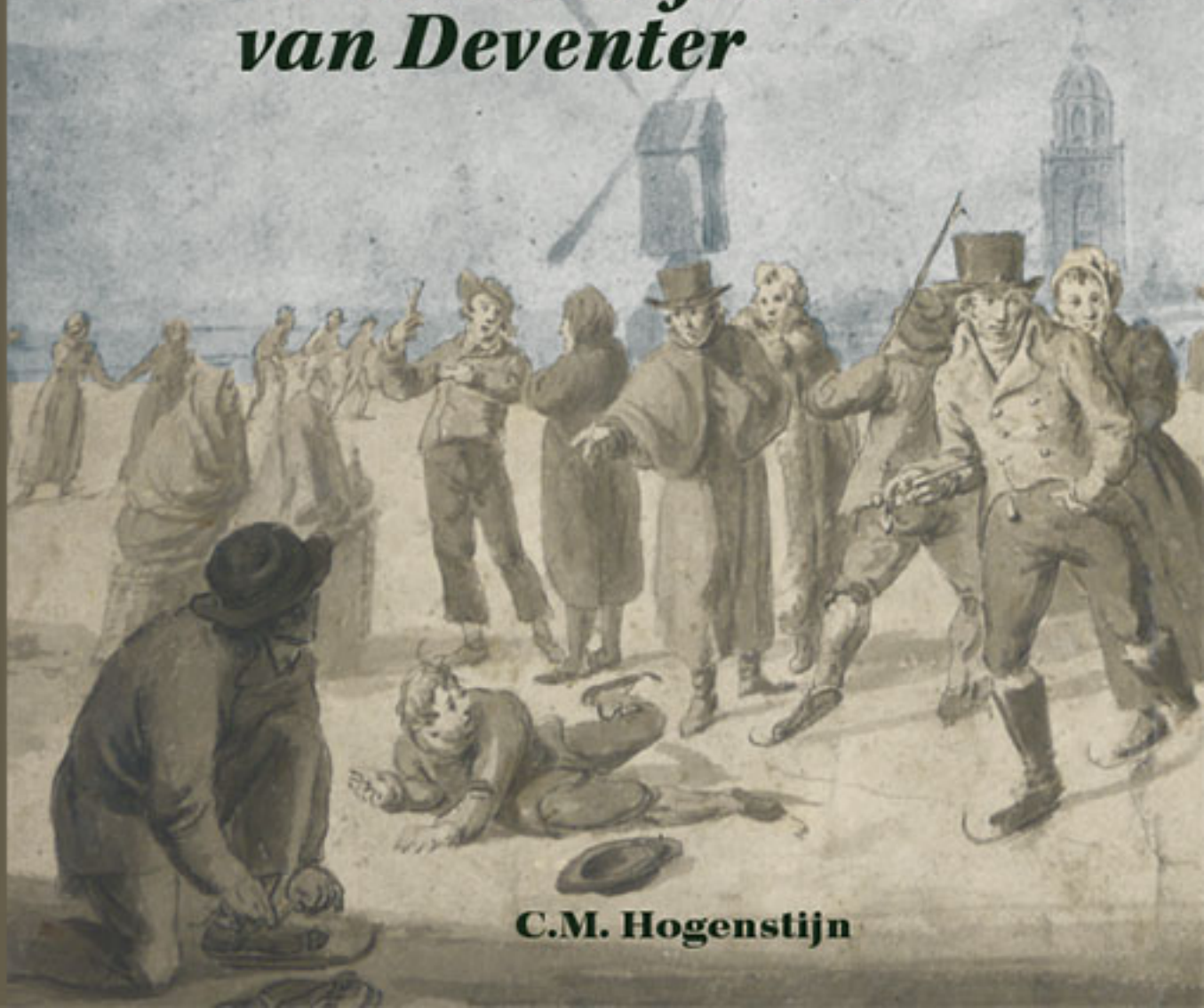

Aan de rand van de Stad

*De stadsvrijheid
van Deventer*

C.M. Hogenstijn

Aan de rand van de Stad

*Graag dankt de auteur Els Hogenstijn voor de tekstverwerking
en Marion Karsch voor hulp bij het archiefonderzoek.*

Aan de rand van de Stad

De stadsvrijheid van Deventer

DR. C.M. HOGENSTIJN

Hilversum
Verloren
2021

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door
Stichting Wesselings-van Breemen,
Stichting Erven Witteveen
en Stichting Rudolf H. Schmidtfonds.

Afbeeldingen op het omslag:
schaatsplezier op de buitengracht met het silhouet van Deventer
op de achtergrond. Gewassen tekening in potlood en pen door
Nicolaas Sonnenberg, 1820. Aan de bovenzijde een uitsnede uit
de kaart van de IJsselstroom met Deventer door
Carle (Karel) Cresfeldt, plm. 1555-1565.

ISBN 9789087049133

© 2021 Dr. C.M. Hogenstijn
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum
Opmaak Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Inleiding	7
1 In de vrijheid van de stad	12
2 De landweren	20
3 (Niet) in het stadsrecht	24
4 Het schoutambt Colmschate en zijn hof	27
5 Met Jacob van Deventer op stap	32
6 Deventer belegerd vanuit de stadsvrijheid	35
7 Een sterke vesting	41
<i>Bijlage: vestingbouwkundige termen</i>	45
8 Een waterrijk gebied	48
9 Tot nut en genoegen van de Deventenaren	64
10 In en om de Enk	71
11 Een netwerk van wegen	79
12 Over de brug	86
13 De stadswelden	92
14 Institutionele gebruikers van de stadswelden	99
15 Bebouwing op de stadswelden	102
16 De Worp	106
17 De Hoven	109
Epiloog	115
Noten	127
Verantwoording van de illustraties	136

De enige theekoepe die in de Hoven bewaard is gebleven is uitgevoerd in pseudo Chinese stijl en staat in de tuin van een woning in de Langestraat.

Inleiding

In het stadhuis van Deventer voelden burgemeesters, schepenen en raden zich heer en meester over hun stad. Tezamen met de (gezworen) gemeente vormde deze magistraat de stedelijke regering. Samen met de regeringen van Kampen en Zwolle en met de Ridderschap vormden de Deventer heren daarenboven de Staten van Overijssel, die zich onder de Republiek tot de soeverein van het gewest zouden ontwikkelen.¹ Deventer was de oudste IJsselstad en in de beleving van de heren regenten tevens de belangrijkste, ‘de hoofdstad van Overijssel’.² Hoger nog reikten de pretenties van de heren. Deventer zou een Keizerlijke Vrije Rijksstad zijn en die gedachte straalde af op hun eigen positie als leden van een soeverein bestuurscollege binnen het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie. Op de keper beschouwd stelde die pretentie bijzonder weinig voor, maar in woord en beeld gaf de stadsregering er eeuwenlang uitdrukking aan. Stug hield zij dat vol, ook nadat de Westfaalse Vrede in 1648 een einde had gemaakt aan de laatste restjes van het idee van een mogelijke status als die van de grote Duitse metropolen.³ En nog altijd sieren de Duitse rijksadelaar en keizerskroon het gemeentewapen. Hanzegerechtigd was Deventer zeker geweest. Ook dat was in de 17de eeuw geschiedenis geworden, maar ook aan dat verleden bleef de stad vasthouden. De positie van tweede residentie van haar stadsheer, de bisschop van Utrecht, was eveneens zo’n statussymbool geweest, maar daar was met de Reductie (1591) een einde aan gekomen.

Maar hun gezag strekte zich wel veel verder uit dan tot de dubbele, hoge stadsmuren met hun halfronde waltorens en poorten, de grachten en vestingwerken. Direct daarbuiten lag (‘extra muros’) de stadsvrijheid, die zij evenzeer tot hun machtsgebied mochten rekenen en waarover deze studie handelt. Het gaat hier om een rond de stad liggend gebied waarover de stedelijke jurisdictie zich uitstrekt, ofwel het rechtsgebied van de stad.⁴ De stad was bovendien eigenaresse van vele boerenerven en losse landen. Sommige daarvan waren gelegd in de vrijheid (zoals de boerderij Ten Voorde nabij het Wezenland), andere lagen verspreid over het schoutambt Colmschate. Daarbuiten lagen voorts stedelijke eigendommen onder de dorpen Olst en Wijhe en de daar tegenover op de linker IJsseloever gelegen enclaves Welsum en Marle, voorts onder Wesepe, Bathmen en Holten. Verder naar

De regio Deventer op een uitsnede uit de kaart van Overijssel uit de *Atlas Maior* van Joan en Cornelis Blaeu uit 1638.

het noorden lagen stedelijke bezittingen in Heeten, Raalte en Noetsele, naar het oosten bij Rijssen, Enter en Markelo. In Gelderland lagen goederen onder Epse, Terwolde, Apeldoorn, Beekbergen en Lieren. In vrijwel al deze boerschappen hief de stad ook tienden. In ongeveer dezelfde regio lagen bezittingen van de gasthuizen, waarvan de bestuurders afkomstig waren uit de stadsregering. De zojuist gegeven opsomming geeft wel de grootste omvang van het stedelijk bezit aan, juist voordat een groot deel hiervan aan het begin van de 19de eeuw te gelde zou worden gemaakt om de zware schuldenlast van de stad uit de Bataafs-Franse Tijd te helpen verminderen.⁵

Het waren de gewaarde hoeven die binnen dit goederencomplex zeggenschap boden in de vergaderingen van de marken en de daarmee gelijk te stellen geërfden. In de tijd van de Republiek kwamen hier nog het stadschoutambt Colmschate en het stadswaterschap de Brikskampse Schouw bij. Ook aan de overzijde van de IJssel hadden de heren zeggenschap: in de Dijkstoel (het waterschap) van het landdrostambt Veluwe en in de

vergaderingen van de geërfden in het richterampt Voorst. In het richterampt Nijbroek beschikte Deventer over vruchtbare kleigronden, die deel uitmaakten van de geseclariseerde goederen van het opgeheven kapittel van St. Lebuïnus. Het grootst was echter de inbreng in de stadsvrijheid ofwel het schependom. De synonieme aanduiding van het wigbold kwam in Deventer nauwelijks voor. Het begrip wigbold komt wel voor in het ‘Landrecht van Averissel’, dat mr. Melchior Winhoff in 1559 te Deventer uitgaf en dat in de hausse aan belangstelling voor oude rechtsbronnen in de Patriottentijd in 1782 te Kampen een tweede uitgave beleefde, ditmaal voorzien van uitgebreide aantekeningen door de bekende Twentse jurist en rechtshistoricus mr. Jan Willem Racer. Winhoff verklaart, dat het ‘wigbolt’, zoals hij het noemt, deel uitmaakt van het stadsgericht. Het wigbold valt onder de jurisdictie van de stadsregering, de rechtspositie van burgers en ingezetenen is er zoals binnen de stad en van besluiten van de schepenbanken van de kleine steden staat beroep open op die van één van de drie grote. Racer voegt hieraan toe, dat wigbold stadsgebied betekent. Het woord zou zijn samengesteld uit vicus ofwel wijk en beld ofwel beeld. De steden zouden volgens Racer in het landsheerlijk tijdperk in het wigbold een kruisbeeld hebben geplaatst als teken van vrede in en van de jurisdictie van de stad. Een dergelijk kruis, zo schrijft Racer, kwam ook voor op marktplaatsen. Zo was het eveneens, maar dat verklaart Racer niet, op de Brink in Deventer. Daar verscheen tijdens de jaarmarkten een kruis om de marktvrede tot uitdrukking te brengen: de veiligheid die de stad aan aan- en afreizende kooplieden garandeerde. Van een kruis in de stadsvrijheid is in Deventer niets gebleken.⁶

Al in de tijd van de landsheren beoogde de magistraat, gezien de praktijk van de uitoefening van zijn bestuur, dat Deventer een ‘Goede Stad’ zou zijn. Zij beijverde zich om verdedigingswerken aan te leggen en te onderhouden die de stad afzonderden van het omliggende land en die de stedelingen veiligheid boden. Aan de rand van de vesting dienden een goed functionerende kade en poorten te liggen. Wegen over land en over water dienden aan hun doel te beantwoorden. Dat alles kwam niet alleen ten goede aan de doorstroming van goederen, aan verkeer en vervoer, maar ook aan het verdere economisch leven en daarmee aan het welbevinden van de inwoners. Het had ook een symbolische betekenis. Een stad die veiligheid bood, die schoon, mooi, ordelijk en in beweging was, waar het leven gezond en prettig verliep, waar geen onnodig risico was om handel in en mee te drijven: dat was een ‘Goede Stad’.⁷

In de vrijheid ging de stedelijke zeggenschap even ver als in de stad zelf. Buiten beschouwing blijft hier de stadsmarke, de beheersorganisatie van de gemene gronden rond de stad. Het markegebied, waarover veel is

Kaart van het gebied van de Deventer stadsvrijheid (groen gestreept) zoals deze er waarschijnlijk uitzag in de late Middeleeuwen.

gespeculeerd, viel wel deels, maar niet geheel, samen met de stadsvrijheid. Over de marke zijn nauwelijks schriftelijke bronnen beschikbaar.

De stadsvrijheid bestond al in de Middeleeuwen en bleef voortbestaan tot kort na de komst van de eenheidsstaat in 1798. Enkele jaren later hield het schoutambt Colmschate eveneens op te bestaan. De meeste bronnen over de stadsvrijheid dateren uit de tijd van de Republiek (in Deventer 1591-1795).⁸ Het is daarbij niet altijd mogelijk gebleken de beschikbare informatie nauwkeurig te verbinden met bepaalde perioden in de geschiedenis. Veel gegevens zijn over langere tijd van toepassing, veranderingen verliepen soms traag.

Over die periode (en deels over de tijden daarvoor en daarna) zijn al uitvoerige, verdienstelijke studies verschenen inzake het schoutambt Colmschate en de gemeente Diepenveen (Jan ten Hove, 1998), de vestingwerken (Gijsbert Heetveld, 2018) en de Steenkamer (Henk Grooters,

2018).⁹ Ook de publicaties van de Oudheidkundige Kring Voorst en zijn zusterverenigingen in Diepenveen en Bathmen mogen niet worden vergeten. Over het tussengelegen gebied, de stadsvrijheid, bestond tot dusverre echter geen monografie. Het register op de grote, tweedelige stadsgeschiedenis van Henk Slechte uit 2010 maakt van de stadsvrijheid, het schependom en het wigbold geen enkele melding. Ook in de (registers op) de resoluties van schepenen en raad komen deze termen nauwelijks voor. Daar figureert wel ene Wichbolding, vermoedelijk een inwoner van de stadsvrijheid.¹⁰ In die leemte beoogt de voorliggende publicatie te voorzien. In tegenstelling tot andere uitgaven stelt dit boek niet de stadskern binnen de verdedigingswerken centraal, maar wordt het perspectief omgedraaid. De periferie vormt het uitgangspunt, het centrum de achtergrond. Dat maakt een nieuwe kijk op Deventer mogelijk.

I In de vrijheid van de stad

De in 1557 in Deventer geboren aardrijkskundige auteur, cartograaf en graveur Matthias Quad, bijgenaamd Von Kinckelbach, beschreef de stad van zijn jeugd (in hedendaags Nederlands weergegeven) als volgt:

De stad is overal door water omgeven, versterkt met muren en bolwerken, daarenboven volkrijk. De IJssel loopt niet ver ernaast voorbij, over welke rivier een mooie houten brug loopt, die beneden aan de stad is gelegen, waarover men naar Harderwijk, Elburg, Utrecht, Rhenen en Arnhem pleegt te reizen. De IJssel is de rechterarm van de Rijn, die zich voor Arnhem splitst. De IJssel is niet zonder geringe kennis, moeite en onkosten tot aan de ringmuur geleid. Want een aardig stukje van de stad vandaan ziet men nog een water, gewoonlijk de Oude IJssel genaamd, waar de rivier in oude tijden zijn natuurlijke loop had. De stad heeft vooral naam door zijn handel, die zijn inwoners in verre landen drijven. De bodem rond Deventer is buitengewoon vruchtbaar en geschikt voor allerlei bebouwing, in het bijzonder voor graanbouw en weidebedrijf. (...).¹

De IJssel en de vele andere wateren, de verdedigingswerken, de vaste houten paalbrug, de handelswegen, de akkerbouw en de veeteelt, het zijn allemaal aspecten van de stadsvrijheid die – met andere – hierna aan de orde zullen komen. Maar de vrijheid kon slechts bestaan bij de gratie van de stad en die kan hier dus niet geheel onbesproken blijven.

Ongenaakbaar en afwerend toonde Deventer zich vanaf de Middeleeuwen voor wie haar naderde. Scherp tekende de stad zich af tegen het haar omringende land. De stad met haar hoge, dubbele ringmuren, waltorens, grachten en de IJssel. Boven de muren uit staken de trotse torens van de kerkgebouwen, de kloosters en de vele gasthuizen. Tussen de weergangen op de stadsmuren en de hoge daken van de geestelijke en weldadige instellingen tekenden zich de toppen af van de gevels van de woningen annex bedrijfspanden van de kooplieden en ambachtslui. Dit was het beeld dat het Lebuïnuslied uit de Moderne Devotie opriep wanneer het zong: ‘O Deventer, hoge veste, heb altoos goede moed’. Het profiel van de stad toonde zich het meest voordelig wanneer het werd gezien vanaf de overzijde van de IJssel. Zo gaven kustenaars het altijd weer. Een stadsgezicht vanaf de landzijde, gezien vanuit de Enk, is niet bekend.

Het oudste stadsprofiel van Deventer dateert van 1546 en maakt deel uit van een kaart van een deel van de stadsvrijheid. Daarop aangegeven begrippen als de beide stadsweiden, het Bolwerk, de Yperenberg, het Koerhuis, abdij Ter Hunnepe, de Fennenoord, het tichelwerk, de Annakapel, de Stads Oye, het laserhuis (leprozenhuis St. Jurriën) en de Epserswaard komen in dit boek aan de orde. Dat geldt ook voor elementen in het profiel, zoals de molens, de Noordenbergtoren, de Zandpoort en de vaste paalbrug. De kaart is vervaardigd vanwege een conflict over de gewestelijke grens ter hoogte van Epse.

Ogenschijnlijk vormde het landschap van torens, daken en gevels binnen de vesting een onlogische en onoverzichtelijke structuur. Om die te begrijpen is het noodzakelijk te beseffen, dat de middeleeuwse plattegrond in grote trekken altijd behouden is gebleven en dat deze de weerslag vormt van de bestuurlijke verhoudingen zoals die golden tot de opname van de stad en het gewest Overijssel in de Republiek van de Verenigde Nederlanden, de Reductie van 1591. Een aanzienlijk stuk van het stedelijk weefsel

Boeren oogsten op de Deventer Enk, een koetsje rijdt op de Zwolseweg. Ongedateerde schildering door Nicolaas Sonnenberg.

ontstaan, met smalle, soms kronkelige stegen en straten die als de haarvaten van de stedelijke structuur uitkwamen op wijde pleinen. De Reductie leidde ook tot een radicale omkering van de richting waarin het achterland van Deventer zich uitstrekte: van het oosten en zuidoosten, tot ver in Westfalen en het Rijnland, naar het westen, met Holland. Die omkering zou moeizaam en traag verlopen en nooit ten volle haar beslag krijgen. Juist deze onregelmatige en niet rationeel gevormde plattegrond geeft Deventer haar eigen charme.

De hoge bakstenen gevels, soms versierd met pinakels en niet zelden van de naburige panden gescheiden door een osendrop (een smalle strook grond om water af te voeren en brand te weren) waren gericht op de pleinen en de doorgaande straten die deze met elkaar verbinden. Zo werd de voorname functie van de grote markten extra duidelijk. De gerichtheid van de huizen maakte de stad niet alleen afwerend, maar ook introvert. Het stadsbeeld deed zich onder de Republiek in onderdelen anders voor dan tegenwoordig. De bebouwing, ingeklemd tussen de stadsmuren, was compact. Ruimte was immers schaars. Zo waren rond de kerkgebouwen tussen de steunberen ondiepe woningen opgetrokken. Dat was bijvoorbeeld gebeurd rond het koor van de Grote Kerk, zodat de doorgang tussen de Kleine en de Grote Poot smaller was dan nu. De eigenaren van veel woningen hadden vóór hun voorgevel een stukje van de openbare straat in beslag genomen met kelderluiken, pothuizen, door kettingen en staven met elkaar verbonden palen en uitstalkasten voor winkels en werkplaatsen. Daarboven hingen zij luifels. Gebruikelijk was het om op de luifels enkele dichtregels te schilderen die het bedrijf of beroep van de bewoner van de woning omschreven. Het doorgaande verkeer ondervond de nodige hinder van dergelijke obstakels en de stedelijke regering maande de

maakte deel uit van het eigen rechtsgebied van de Kerk, waar het cano-niek recht van toepassing was: de im-muniteit. Daaromheen plooiden zich de bebouwing van de stad van de nij-vere burgerij en haar regering. Cen-traal lag hier het grote marktplein de Brink, geflankeerd door enerzijds de Bergzijde (het Bergkwartier), ander-zijds de Hof zijde (de wijken rond de Bisschopshof). De immuniteit vorm-de een stad-in-de-stad, die zich af-sloot van de burgerlijke samenleving. Zo was een wonderlijke bebouwing

Titelpagina van het *Landrecht van Auerissel*, oorspronkelijk uitgegeven door mr. Melchior Winhoff te Deventer in 1559, opnieuw gepubliceerd te Kampen in 1782 met commentaar door mr. Jan Willem Racer.

huiseigenaren van tijd tot tijd aan om deze op te ruimen. In 1729 greep de gemeente drastisch in. Eerst verbood zij de luifels, later eiste zij dat de stoepen en pothuizen tot twee voeten uit de gevel werden ingekort.² De gevelstenen, uithangborden en snijramen, die veelal een speelse verklaring van de huisnaam boden, gaven geen overlast en bleven ongemoeid. Veel panden waren ‘op de vlucht gebouwd’. Dat wil zeggen, dat de voorgevels (veelal hoge trapgevels) niet vlak waren, maar van beneden naar boven per verdieping steeds iets verder naar voren uitstaken. Dat was goed voor de afvoer van regenwater en gaf de gevelwanden en het totale stadsbeeld iets intiems. Opvallend was verder, dat de gevels vanaf de 18de eeuw dikwijls waren besmeerd met een laag cement, die kleurig was beschilderd. Dat leverde een veel bonter totaalbeeld op dan de gevels in baksteen en (gebroken) wit die nu het stadsbeeld domineren. Uit iedere

gevel stak een hijsbalk die transport van goederen naar en van de zolders mogelijk maakte zonder het huis van binnen te besmeuren. Dat zal vooral de huisvrouwen deugd hebben gedaan. Het recente stadsherstel, de restauraties en de nieuwbouw hebben deze aspecten van het stadsbeeld niet overal teruggebracht.

Op het oog trok de dubbele weermuur een absolute grens tussen stad en platteland, tussen twee verschillende sociale, economische, culturele en bestuurlijke werelden. Maar niet alleen sociaaleconomisch en cultureel verschilden platteland en stad van elkaar. Op het land was deelname aan de gemeenschap waarin men leefde afhankelijk van het bezit van grond en wel van een volle of gewaarde hoeve. Het bezit daarvan gaf 'stemme in staat', medezeggenschap in rechtsvorming, bestuur en rechtspraak. De markegenootschappen vormden daarbij de belangrijkste rechtskring. Binnen de marke behartigden de grondeigenaren hun gemeenschappelijke belangen en bezit. Het gemeenschappelijk bezit was vooral het 'onland', de heide, de bossen en de moerassen die onontgonnen waren en dat moesten blijven. Op de schrale Sallandse zandgronden moest een evenwicht bestaan tussen deze terreinen en de gecultiveerde landbouwgronden. Schapen en andere dieren scharrelden hun kostje bij elkaar op het onland en leverden de mest die het bouwland vruchtbaar maakte voor de roggeteelt. De betekenis van de marke was groter dan die van het kerspel, dat samenviel met de oorspronkelijke middeleeuwse parochie: een dorp met de omliggende buurschappen.

De stedelijke gemeenschap bestond daarentegen uit degenen die burgers waren, een persoonlijke en vererfbare kwaliteit, die niet was verbonden met grondbezit. Alle nakomelingen van een burger bezaten in beginsel het burgerrecht van hun geboortestad. Op het platteland daarentegen was het geërfd zijn bepalend. Wie in verschillende rechtskringen geërfd was, kon daar overal deelnemen aan het werk van de stemhebbende gemeenschap, ongeacht waar hij woonachtig was. Burger kon men daarentegen maar van één stad zijn en men behoorde daar (of soms in de directe omgeving) ook te wonen. Wie het gebied waar de stedelijke regering haar jurisdictie uitoefende blijvend verliet, verloor het burgerschap. De hoedanigheid van geërfd in een plattelandskring, als een marke, eindigde daarentegen door het verlies van de stemhebbende hoeve. Voor het burgerschap was, zoals vermeld, grondbezit niet relevant. Ook een adellijke afstamming of riddermatigheid waren in de stad rechtens niet van betekenis. Dat kon ten plattelende heel anders zijn.³

Het contrast tussen stad en platteland nam echter niet weg, dat in werkelijkheid de rechtsmacht van de stedelijke regering zich ook buiten de muren uitstreckte, soms tot op grote afstand. Haar jurisdictie had mede

betrekking op burgers die niet binnen de muren woonachtig waren. Daar kwam nog bij, dat de bewoners van de stad en die van het omliggende land niet langs elkaar heen konden leven, maar wederzijds van elkaar afhankelijk waren. Dat alles veranderde niet nadat veel steden vanaf de 16de eeuw buiten de middeleeuwse verdedigingswerken een brede omwalling kregen om hun verdediging beter mogelijk te maken. Die verdediging paste bij een nieuwe functie, toen Deventer grensvesting werd in het frontier dat het Hollandse land van de Republiek op afstand moest beschermen tegen vijanden die vanuit het oosten moesten worden verwacht. De vesting moest verdedigd kunnen worden. Daartoe was een vrij schootsveld rondom de wallen vereist. In een ruime strook buiten de verdedigingswerken mochten bouwsels geen dekking kunnen bieden aan aanstormende belegeraars. De praktijk was anders. Het behoud van een vrij schootsveld zou de magistraat eeuwenlang bezighouden en het nodige overleg eisen met de generaliteit, het Staatse leger en de stadhouders.⁴ ‘Vrij’ in de zin van leeg zou het schootsveld echter nooit zijn.

Rond de stad was een landelijk gebied gelegen waar de stedelijke regering alle zeggenschap bezat. Hier heette dat meestal, zoals eerder vermeld, de (stads)vrijheid, ook wel het schependom of het wigbold. Elk jaar na de raadsverkiezingen wees de stadsregering uit eigen kring twee wegenmeesters aan. Zij waren in de vrijheid verantwoordelijk voor de wegen, dijken en landwerken. Zo nodig lieten zij onderhoudswerkzaamheden uitvoeren. Vrijwel het gehele stadsrecht was er van toepassing zoals binnen de muren. Een belangrijke uitzondering was echter gelegen in de regeling van het burgerschap. Wie in de vrijheid was geboren, werd niet automatisch burger van Deventer.⁵

Vrijwel iedere vestingstad beschikte over een dergelijk schependom. Voor de plaatselijke regering was het handig niet na het verlaten van de vesting onmiddellijk afhankelijk te zijn van andere, soms vijandige, overheidsorganen. Veel van wat in het schependom gebeurde stond bovendien ten dienste van de stedelingen. Dat gold evenzeer wanneer het schependom de vorm had aangenomen van voorsteden, als wanneer het een plattelandsg gebied was gebleven. Overal bood het ruimte aan allerlei vormen van akkerbouw, tuinbouw en veeteelt, ambachtelijke bedrijvigheid (vooral wanneer die ruimte in de stad ontbrak of overlast veroorzaakte die daar ongewenst was). Steenbakkerijen ofwel tichelwerken vonden er de klei die ze als grondstof nodig hadden. Wind- en watermolens leverden energie voor werkplaatsen. In schuren en hooi- en zaadbergen sloegen de boeren en burgers de producten van de landbouw op.

De stadsvrijheid bood ruimte aan hospitals, vooral wanneer deze zich richtten op lijdens aan besmettelijke ziekten. Vrome stedelingen richtten